

De stad Zierikzee gezien vanuit het zuiden. Kopergravure van J.C. Philips, 1743. Zeeuws Archief, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Zelandia Illustrata, cat.nr. ZI-II-1897.

Paul Brusse

De bevolkingsdaling in Middelburg, Vlissingen en Zierikzee aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Een ramp voor Zeeland?

Tussen 1750 en 1850 maakte Zeeland een bijzondere ontwikkeling door. In die periode kampte de provincie met een dramatische ontstedelijking. De drie grote steden Middelburg, Zierikzee en Vlissingen verloren na 1750 een groot deel van hun inwoners en hoewel zij zich na 1815 enigszins herstelden, was het aantal stedelingen in 1850 nog steeds veel kleiner dan in 1750. Deze Zeeuwse ontwikkelingen waren niet uniek. Ook buiten Zeeland daalde het aantal inwoners van de steden. Amsterdam verloor meer dan veertigduizend inwoners (20 procent) tussen 1795 en 1815; Haarlem, Enkhuizen en Hoorn raakten al ruim voor die tijd veel inwoners kwijt.¹

Na 1650 stagneerde in heel Nederland de bevolkingsgroei. Tot die tijd groeide de bevolking van Nederland van maximaal ongeveer een miljoen inwoners omstreeks 1500 naar maximaal 1,9 miljoen halverwege de zeventiende eeuw, dus bijna een verdubbeling. Honderd jaar later, in 1750, waren daar slechts zo'n vijftigduizend mensen bijgekomen en in 1800 kwam het bevolkingsaantal niet boven de 2,1 miljoen uit. Daarna groeide de bevolking sneller, maar meer op het platteland dan in de steden. De stad won zijn sterke positie tot na 1850 niet terug.²

Deze demografische stagnatie is in verband gebracht met de economische neergang van de Republiek na de gloriejaren van de Gouden Eeuw. Handel en nijverheid hadden het moeilijk en aangezien die vooral stedelijke aangelegenheden waren, kregen de steden de grootste klappen. Maar er waren ook ontwikkelingen die deze neergang compenseerden of dempten, zoals de grote levering van koloniale waren aan het Duitse achterland, de groei van de Nederlandse scheepvaart in Europa en het herstel van de landbouw na 1750, zo schrijven De Vries en Van der Woude in hun overzichtswerk over de economische geschiedenis van Nederland tussen 1500 en 1815.³ Er is over die herstelperiode in de landbouw al veel geschreven,⁴ maar er was daarbij weinig aandacht voor het compenserende effect van deze ontwikkeling op de economie als geheel.⁵ Men moet bedenken dat de landbouw aan het eind van de achttiende eeuw een belangrijke economische sector was, waarin zo'n 40 procent van de Nederlandse beroepsbevolking werkte.

1 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 85-87; Thomas Poell, 'Het einde van een tijdperk. De Bataafs-Franse tijd 1795-1813', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak ed., *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 429-500, aldaar 491.

2 P. Kooij, 'Stad en platteland', in: F.L. Holthoorn, *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen/Maastricht 1985) 93-119, aldaar 95; De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 71, 72.

3 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 784.

4 Zie bijvoorbeeld Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).

5 Een uitzondering is: Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

De opgang van de landbouw was niet gering. Tussen 1795 en 1817 maakten de boeren gouden tijden mee en werden ze welvarend dankzij de zeer hoge prijzen voor landbouwproducten. In 1817 stortten de landbouwprijzen in, maar na 1825 was er een krachtig herstel. De toenemende rijkdom is te zien aan de veranderende materiële cultuur op het platteland.⁶ Dit alles wijst erop dat er in de periode tussen 1750 en 1850 een proces van ontstedelijking en ruralisatie plaatsvond.

De casus Zeeland

Vanaf 2006 is een onderzoeksteam dit fenomeen in Zeeland aan het onderzoeken.⁷ De veronderstelling is dat er in deze provincie na 1750, toen het inwonertal van de steden sterk daalde, niet zozeer sprake was van economische neergang maar van een verschuiving van het economische gewicht van de stad naar het platteland. Het onderzoek loopt tot eind 2010, zodat de eindresultaten nog even op zich laten wachten. Wel is er al veel bekend over de demografische ontwikkelingen in Zeeland en enkele gevolgen daarvan. In dit artikel worden die beschreven aan de hand van de volgende vragen. Met hoeveel mensen nam de bevolking in de Zeeuwse steden aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw af? Hoe ontwikkelde de bevolking zich op het platteland? Deze gegevens zijn nodig om de urbanisatiegraad te bepalen, het cijfer dat aangeeft hoeveel mensen er naar verhouding in de stad woonden. Vanaf wanneer vond ontstedelijking plaats en waarom? Spelen daarbij naast economische ook politieke gebeurtenissen een rol? Nam de emigratie uit de stad toe, en zo ja, waar gingen de stedelingen dan heen? In hoeverre zochten stedelingen hun heil op het platteland toen het slechter ging met de stad? Was er in die zin letterlijk sprake van een verschuiving van stad naar platteland? Wie vertrokken er eigenlijk: waren dat de rijken, de armen of vooral de middengroepen, en welke beroepen hadden deze mensen? Was er sprake van verpaupering in de stad als gevolg van de bevolkingsdaling? Het maakt nogal verschil of de paupers vertrokken of de welvarenden. Als alleen de armen vertrokken, nam de welvaart in de stad verhoudingsgewijs zelfs toe. Werd het platteland rijker? De afsluitende vraag is: hoe rampzalig was deze stedelijke neergang voor de provinciale economie?

De balans tussen stad en platteland

In 1878 publiceerde G.A. Fokker een artikel over de loop van de bevolking van Middelburg vóór 1795. Hij kwam met spectaculaire cijfers. Middelburg zou in de zeventiende eeuw 30.000 inwoners hebben geteld, waarvan er in 1795 nog

6 Paul Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Wageningen 1999) 319-357.

7 Het betreft een NWO-project onder leiding van prof. dr. Wijnand Mijnhardt en dr. Paul Brusse met als titel: *De balans tussen stad en platteland; desurbanisatie en de opkomst van een agrarische samenleving: Zeeland 1700-1860*. Zie voor meer informatie over dit project: *Archief 2006. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*.

Jaar	Middelburg	Vlissingen	Zierikzee
1705	17.000		
1750	17.000	6.000	
1752			10.500
1772		5.918	
1773		5.857	
1779		6.009	
1786	17.000	5.411	6.588
1789		5.311	
1795	17.700	5.691	6.086
1807	11.400	6.309	5.980
1810	12.100	4.840	6.281
1815	11.500	4.538	6.260
1820	11.400	6.380	6.327
1829	13.000		
1850	13.700	9.470	7.072

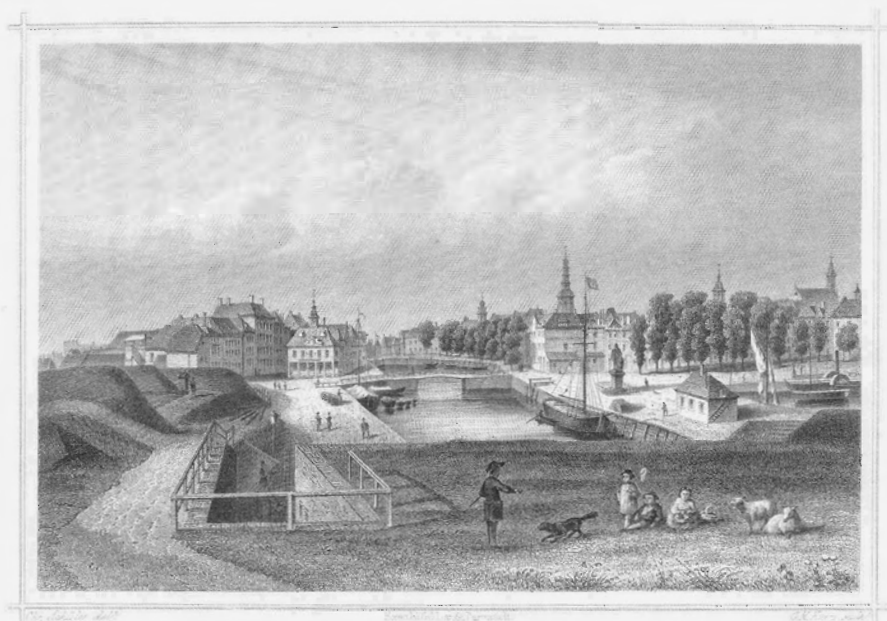
Tabel 1. Het aantal inwoners van Middelburg, Vlissingen en Zierikzee, 1705-1850

Bronnen: Middelburg: Paul Brusse, 'Het plotselinge verval van Middelburg na 1795', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch genootschap der Wetenschappen* (2006) 55-73, aldaar 66; Vlissingen: Zeeuws Archief: *Archief Gewestelijke Besturen (AGB)*, inv. nr. 738; *Archief Prefectuur (AP)*, inv. nr. 73; *Verzameling Verheye van Citters (VVC)*, inv. nr. 11a; *Archief Provinciaal Bestuur van Zeeland 1813-1850 (APBZ)* inv. nr. 2672. *Gemeentearchief Vlissingen: Archief van het Gemeentelijk (stedelijk) Bestuur Vlissingen (AGBV)*, 5159; J.C. Ramaer, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Het koninkrijk der Nederlanden 1815-1931, bijlage 1 ('s-Gravenhage 1931)*; Priester, *Zeeuwse landbouw*, 477; www.volkstellingen.nl; aantal 1750 is geschat; Zierikzee: *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, vervolgende de beschrijving van Zeeland, 2 delen (Amsterdam 1751-1753)*; AGB, inv. nr. 738; APBZ, inv. nr. 2672; Ramaer, *Geschiedkundige atlas*; Priester, *Zeeuwse landbouw*, 477; www.volkstellingen.nl.

22.000 over waren en in 1823 slechts 13.000.⁸ Historicus Peter Priester kwam in 1998 met heel andere cijfers. De stad zou in de zeventiende eeuw maximaal 18.500 inwoners hebben geteld, een maximum dat ook voor de achttiende eeuw gold, waarvan er in 1807 ongeveer 11.000 over waren.⁹ Wie heeft er gelijk? Fokker baseerde zijn cijfers op het aantal dopen als maatstaf voor het aantal geboorten. Het grote bezwaar is, dat hij een vast geboortecijfer hanteerde, terwijl dat cijfer sterk kon fluctueren. Bovendien bakende hij het gebied dat hij tot Middelburg rekende niet consequent af. Priester gebruikte betere bronnen, maar ook tegen zijn berekeningen blijven bezwaren bestaan. Zo gaat hij voor de cijfers uit de

8 G.A. Fokker, 'Iets over de bevolking van Middelburg vóór 1795', *Archief en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland*. Derde deel, tweede stuk (Middelburg 1878) 81-100, aldaar 95-100. Deze cijfers hebben het internationale publiek bereikt via Jonathan Israel die ze reproduceerde in zijn befaamde *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* uit 1995.

9 Peter Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (Wageningen 1998) 485.

VLISSINGEN.

Gezicht op de Bierhaven en de Beurs te Vlissingen, ca. 1860. Tekening van Ch. Schüler, 1859-1862. Zeeuws Archief, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Zelandia Illustrata, cat.nr. ZI-II-1197.

negentiende eeuw uit van de gemeentegrenzen, terwijl de eerdere cijfers het gebied binnen de stadsmuren betreffen. Om deze onvolkomenheden te corrigeren zijn nieuwe berekeningen gemaakt (tabel 1). De nieuwe cijfers laten zien dat de omvang van de bevolking van Middelburg in de achttiende eeuw tot 1795 niet achteruitging, waaruit kan blijken dat de economische situatie stabiel bleef. Tussen 1795 en 1807 nam het inwonertal sterk af en het duurde tot ver in de negentiende eeuw voor enig herstel optrad.

Over de bevolkingsontwikkeling in Vlissingen is op basis van archiefmateriaal een goede reconstructie te maken (tabel 1). Tot 1807 bleef het aantal inwoners min of meer stabiel. Pas na 1807 kreeg de stad rake klappen. Na 1815 ging de stad echter weer, in tegenstelling tot Middelburg, zeer snel vooruit. In Zierikzee ging het weer anders. De achteruitgang ving daar ruim voor 1795 aan. In 1786 leefden er zo'n 40 procent minder mensen in de stad dan in 1752. Na deze ontvolking wist de stad zich slechts moeizaam te herstellen.

Indien de gevonden cijfers worden samengevoegd en daar de bevolkingsgegevens van het platteland tegenover gezet worden, ontstaat een beeld van de ontwikkeling van de urbanisatiegraad (tabel 2). Tussen 1750 en 1815 daalde de stedelijke bevolking van 33.500 naar 22.300, terwijl het aantal mensen op het platteland (exclusief de kleine steden) vermeerderde van 36.000 tot zo'n 43.000. In 1750 woonde bijna de helft (48 procent) van de bevolking in de drie grote steden; in 1815 was dat nog maar eenderde. Per saldo bleef het bevolkingsaantal in

Zeeland tot dat jaar stabiel. Na 1815 groeide het aantal inwoners zowel in de stad als op het platteland, maar de stad kon het platteland niet bijhouden zodat het aantal stedelingen procentueel nog iets daalde.

Jaar	Bevolking drie steden	Bevolking platteland Zeeuwse eilanden	Totale bevolking Zeeuwse eilanden	Stedelingen in procenten van totaal
1750	33.500	36.000	69.500	48
1786	29.000	38.900	67.900	43
1795	29.500	43.289	72.789	41
1807	23.700	46.514	70.214	34
1815	22.300	44.052	66.352	34
1850	30.200	62.328	92.528	33

Tabel 2. De urbanisatiegraad op de Zeeuwse eilanden, 1750-1850

Bronnen: Priester, *Zeeuwse landbouw*, 485. *Bevolking platteland 1750 is geschat op basis van cijfers Priester (exclusief kleine steden Goes, Tholen en Veere).*

De oorzaken van het stedelijk verval

De conclusie is dus dat het inwonertal der steden verhoudingsgewijs afnam. Om dat te verklaren moet men naar het tijdstip kijken waarop dat proces begon. De verschillen in de ontwikkelingen in de drie onderzochte Zeeuwse steden geven aan dat het verval per stad uiteenlopende oorzaken moeten hebben gehad. De vroege neergang van Zierikzee past in het algemene Hollandse beeld. De Hollandse steden lieten al voor 1750 een verval zien.¹⁰ Zierikzee, dat vooral gericht was op de Europese handel, deelde in de algehele malaise in de handelsteden van de Republiek. Maar de stad - een belangrijke vissershaven - had in de tweede helft van de achttiende eeuw ook te kampen met problemen in de visserij, met name in de kabeljauwvangst. Dat kwam mogelijk door een toenemende concurrentie vanuit Holland. De neergang van de zouthandel kan eveneens een rol hebben gespeeld.

Middelburg past minder goed in het Hollandse beeld, omdat de bevolking tot 1795 redelijk op peil bleef. Dat Middelburg zijn inwoners wist vast te houden was vermoedelijk te danken aan de bloei van de provinciale landbouw. Zeeland was een belangrijke graanproducent; met name in Zeeuws-Vlaanderen, toen nog Staats-Vlaanderen geheten, werd veel tarwe verbouwd. Een groot deel van het graan werd rechtstreeks naar Holland uitgevoerd. Zeeland voorzag in de helft van de Hollandse behoefte.¹¹ Middelburg wist de handel in graan, met name die uit Staats-Vlaanderen, in de tweede helft van de achttiende eeuw naar zich toe te trekken. Volgens Van Cruyningen namen de Zeeuws-Vlaamse boeren

¹⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 88, 89.

¹¹ Priester, *Zeeuwse landbouw*, 305.

De graanbeurs in Middelburg na de verbouwing van 1846. Tekening in gewassen krijt, 1861. Zeeuws Archief, cat.nr. HTAM-052.

zelf het initiatief daartoe, omdat ze ontevreden waren met de gang van zaken en beter op de hoogte wensten te zijn van de graanprijzen.¹²

Middelburg had bovendien goede en intensieve handelscontacten met Engeland, waar de vraag naar graan in de tweede helft van de achttiende eeuw sterk toenam als gevolg van de snelle bevolkingsgroei. Vanaf 1770 werd Engeland een netto-importeur van graan.¹³ Uit de tolregisters blijkt dat de Zeeuwen in die tijd ineens graan naar dat land gingen exporteren.¹⁴ Dat Middelburg het centrum van de Zeeuwse graanhandel werd, was een belangrijke impuls voor de werkgelegenheid. Het ging jaarlijks al gauw om tienduizenden zakken graan die gewogen en overgeladen moesten worden. Dankzij de 'blokkade' van Antwerpen fungeerde de Zeeuwse hoofdstad als doorvoerhaven voor goederen van en naar Vlaanderen, waarmee, zo blijkt ook uit de tolregisters, intensief handel werd gevoerd.¹⁵ Daarnaast bleef het tot

12 P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850* (Wageningen 2000) 212, 213.

13 Priester, *Zeeuwse landbouw*, 310.

14 Zeeuws Archief Middelburg. Archief Rekenkamer B, inv. nr. 8561. De tolregisters moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, omdat veel schepen waren vrijgesteld.

15 De blokkade betekende niet dat er geen handel mogelijk was, alleen de handel moest via de Zeeuwse steden.

1775 redelijk goed gaan met de slavenhandel en tot in de jaren 1790 bleef de scheepvaart op Azië op peil.¹⁶

De inval van de Fransen bleek fataal voor de Zeeuwse hoofdstad. De VOC verdween van het toneel. Binnen de kortste keren lag de handel met Engeland stil. De haven van Antwerpen was weer rechtstreeks bereikbaar, zij het tijdelijk. Staats-Vlaanderen werd afgesloten voor de provincie, zodat ook de lucratieve graanhandel moest worden stopgezet. Ook de scheepsbouw kwam in de problemen. Na het vertrek van de Fransen in 1813, kwam de VOC niet terug, ging de haven van Antwerpen definitief open en werd het graan rechtstreeks naar Holland verscheept. Een poging om via de Nederlandsche Handel Maatschappij de internationale handel op Middelburg op gang te brengen mislukte. Middelburg raakte verzonken in vergetelheid, zoals het gemeentebestuur opmerkte.¹⁷

Vlissingen zakte niet direct na 1795 in; de stad groeide zelfs. De militaire functie van Vlissingen werd na 1795 sterk uitgebreid en dat gaf ook economisch vertier, maar na 1807 ging het toch mis. In januari 1808 werd Vlissingen het slachtoffer van een stormvloed en een maand later werd de stad ingelijfd door Frankrijk en daarmee een belangrijk doelwit voor de Engelsen. Die vielen Vlissingen in 1809 aan en vernielden een groot deel van de stad. Dat was meer dan de bevolking aankon: in korte tijd vertrok een kwart.¹⁸

Migratie

Verloren de steden hun inwoners door een stijging van een sterfteoverschot of door een toename van een vertrekoverschot? In Vlissingen lijkt vooral dat laatste het geval te zijn geweest. Het lidmatenregister van de hervormde kerk te Vlissingen laat in 1808 een enorme piek zien in het aantal vertrekkende lidmaten (grafiek 1).

Voor Middelburg en Zierikzee zijn dergelijke gegevens niet beschikbaar, maar er is wel informatie over het aantal sterfgevallen en geboorten in de hoofdstad en directe omgeving in de periode na 1795. In Middelburg stierven er tussen 1795 en 1807 ongeveer 2.500 mensen meer dan dat er werden geboren.¹⁹ De stad en het land, dat bij de stad hoorde, verloor echter in die tijd ruim 7.000 inwoners. Het verlies van 4.500 mensen werd dus bepaald door migratie.

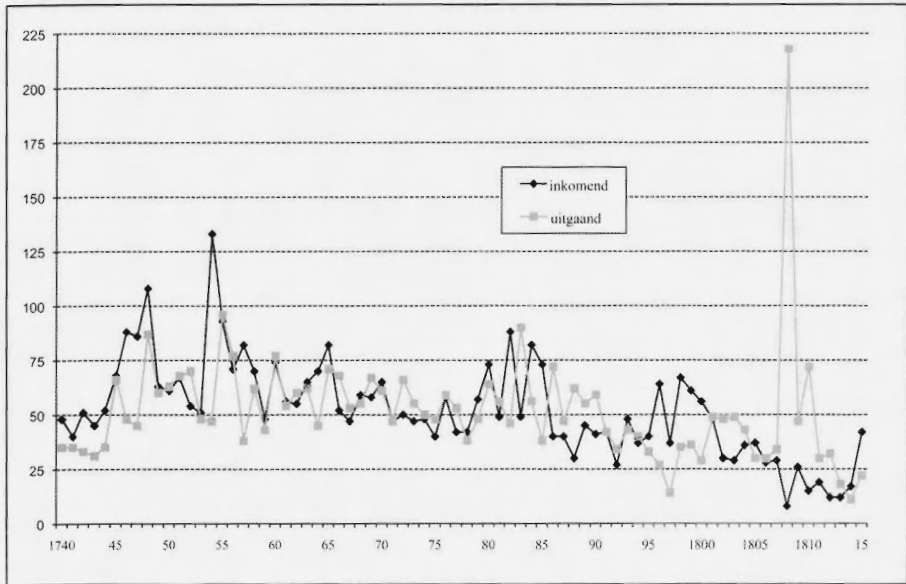
Waar gingen de emigranten heen? Vast staat dat de Middelburgers niet, althans niet massaal, naar de andere steden in Zeeland, Goes, Zierikzee en Vlissingen gingen. In Goes vestigden zich in deze cruciale jaren slechts 40

16 V. Enthoven, "Veel vertier". De Verenigde Oostindische Compagnie in Zeeland, een economische reis op Walcheren', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1989) 49-127, aldaar 93; Johannes Menne Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade 1600-1815* (Cambridge 1990) 296.

17 Paul Brusse en Willem van den Broeke, *Provincie in de periferie. De economische geschiedenis van Zeeland 1800-2000* (Utrecht 2005) 56-69.

18 L.W. de Bree, *Walcheren onder vreemde heersers* (Leiden 1945) 68-76.

19 *Naamlijst der getrouwde en overleden personen binnen de stad Middelburg en stads-ambachten. Benevens eene opgave der ziekten waaraan de overledenen gestorven zijn. Periode 1795-1815.*

Grafiek 1. *Inkomende en uitgaande lidmaten hervormde kerk Vlissingen 1740-1815*

Middelburgers. Zierikzee kon niet veel Middelburgers opnemen, want de stad stond er zelf zeer slecht voor. Hoewel Vlissingen een opleving liet zien en er inderdaad een aantal Middelburgers hun geluk beproefden in deze stad, waren dat er geen duizenden, zelfs geen honderden.²⁰ De Middelburgers gingen evenmin massaal naar het platteland. Van de ruim 2.000 mensen woonachtig in 1811 op het platteland in Walcheren, waarvan de vorige woonplaats bekend is, kwam minder dan 10 procent uit de hoofdstad.²¹ Waarschijnlijk zijn de Middelburgers afgereisd naar (nabije) steden buiten Zeeland, zoals Rotterdam, Dordrecht en Antwerpen.

Meer informatie is beschikbaar over de emigranten uit Vlissingen, althans over de hervormden onder hen. Meer dan driekwart ging in het eerste decennium van de negentiende eeuw naar een andere stad. Opvallend veel mensen, zo'n 35 procent, gingen naar Middelburg. Maar in dit geval moet Middelburg slechts als tussenstation gezien worden; van daaruit trok men zeer waarschijnlijk weer verder naar elders in het land.

Beroepen en sociale status van de migranten

Hoewel het dus goed ging met het platteland, was dit voor de meerderheid van de stedelijke migranten geen aantrekkelijk vestigingsgebied. Werken bij

²⁰ Archief Stad Goes 1449-1851 (ASG), inv. nr. 1871; Gemeentearchief Schouwen-Duiveland: Lijst van de met Attestatie ingekomen Lidmaten Gereformeerde Kerk Zierikzee (LALZ); Zeeuws Archief: Ledenlijst hervormde kerk Vlissingen (LHKV).

²¹ AP, inv. nr. 363.

een boer was kennelijk geen optie voor de tientallen emigranten. Welk beroep of functie hadden zij? Tot welke sociale groep kunnen ze worden gerekend? Sommige vertrekkers waren zeer rijk, zoals W.J. Huijssen de Kattendijke, een van de hoogst aangeslagenen in het familiegeld, een belasting op het inkomen. Hij had in Middelburg verschillende openbare functies bekleed, maar had er na 1795 blijkbaar niets meer te zoeken. Hij keerde overigens wel terug in 1815. Ook Nicolaas Steengracht, telg uit een zeer vermogende en invloedrijke familie, Jean Henry Appellius, handelaar, G.J. Buyt kassier bij de wisselbank, M. Herklotz, boekhouder bij dit instituut en de wijnhandelaren Jan David Herklotz en Pieter Hoorn de Meijer hielden het in Middelburg voor gezien. Dat deze mensen niet naar het platteland verhuisden om daar hun geluk te beproeven, is minder vanzelfsprekend dan het lijkt.²² De allerrijksten onder hen hadden namelijk een groot buitenhuis op Walcheren. Daar hadden zij zich kunnen terugtrekken en leven van de stijgende pachtinkomsten. Inderdaad profiteerden sommigen stedelingen van de hausse van de landbouw, niet door er te gaan wonen, maar door hun buiten te verkopen of te verpachten aan boeren. Blijkbaar beschouwden zij zichzelf in de eerste plaats als stedeling.

Niet alleen rijke Middelburgers vertrokken. De emigranten waren in alle inkomensklassen en beroepsgroepen te vinden. Scheepsbouwers, schippers, ongeschoolde arbeiders, middenstanders, ambtenaren, predikanten, schoolmeesters, sjouwers, beschuitbakkers, klerken, horlogemakers keerden de stad de rug toe om er nooit weer terug te keren. Velen van hen waren jong, waren getrouwd en namen hun gezin mee. Alleen ouderen met weinig toekomstperspectief bleven (zie tabel 3).

De arme stad en het rijke platteland

Wat waren de gevolgen van deze emigratiegolf? Er zijn beschrijvingen van Middelburg van vlak na 1795 bewaard gebleven. In 1807 bleken honderden woningen verlaten te zijn en ernstig vervallen. Vele bruggen waren onbruikbaar. In 1818 telde de stad zo'n 1.000 bouwvallen, ongeveer een kwart van het aantal woningen. De armoede moet enorm geweest zijn.²³

Het platteland deed het veel beter, maar, zoals gezegd, niet dankzij de toevloed van rijke stedelingen. Die trokken zich ook van het platteland terug. Veel buitens werden verkocht aan boeren en vervolgens afgebroken, of eerst afgebroken en dan verkocht. Andere buitenplaatsen bleven in handen van de stedelijke elite, maar werden verpacht aan boeren. Ook op deze buitens werden de huizen vaak afgebroken. Er vond niet alleen een metamorfoze in de stad plaats, maar ook op het platteland. In de achttiende eeuw hadden de buitens het landschap

22 Archief Rekenkamer inv. nrs 33311, 3333, 33351, 33391. In de kohieren van het familiegeld is gezocht naar de emigranten onder de belastingbetalers tussen 1795 en 1803. Van alle in die tijd uit de kohieren verdwenen belastingbetalers in Middelburg in de klassen van 500 gulden en hoger, dat waren er honderden, is met behulp van de eerder genoemde *Naamlijst* onderzocht of ze waren overleden. Zo niet, dan is verondersteld dat ze zijn vertrokken.

23 Brusse, 'Het plotselinge verval', 67.

Beroepsgroep	Aantal geselecteerd uit 1797	Van wie genoemd in 1812
Groothandel	61	17
Kleinhandel	84	23
Scheepvaart	63	13
Overig vervoer	75	7
Zorg	25	10
Bestuur	12	5
Ambten	129	46
Luxe diensten	37	9
Overige diensten	22	5
Totaal diensten	508	135
Scheepsbouw	29	5
Ambacht voeding	46	12
Ambacht luxegoederen	80	24
Overige ambachten	238	51
Totaal nijverheid	393	92
Landbouw	8	1
Arbeiders	12	0
Totaal	921	228
Renteniers	8	1

Tabel 3. *Mannelijke beroepsbeoefenaars uit Middelburg die in 1797 tussen de 18 en 46 jaar oud waren en die in 1812 nog steeds in deze stad werkzaam en woonachtig waren. Bron: AGB, inv.nr. 256; AP 56-58. Met dank aan Leo Hollestelle (Zeeuws Archief), die de digitale bestanden beschikbaar heeft gesteld.*

op Walcheren gedomineerd. Plaatsen als Oost-Kapelle bestonden voor een groot deel uit buitenhuizen. Een aantal van die buitens omvatte enkele tientallen hectaren.²⁴ Al vóór 1795 waren landhuizen afgebroken, bossen gekapt en tuinen omgeploegd. Op de eerste kadastrale kaarten uit het begin van de negentiende eeuw zijn de patronen van de oude buitens nog vaak te herkennen. Waar eens prachtige huizen stonden, graasden rond 1810 de koeien; de voormalige slotgrachten en vijvers dienden als drinkplaatsen.²⁵

De rijke heer verdween. Daar kwam de rijke boer voor terug. Deze profiteerde van de snel stijgende prijzen van en de groeiende vraag naar landbouwproducten. De landbouwers kregen het platteland van Walcheren voor zichzelf. Boeren werden steeds meer eigenaar van hun grond. Het boereneigendom in Zeeland was aan het begin van de negentiende eeuw groter dan ooit. Dat blijkt ook uit de boedelbeschrijvingen. Het grondbezit van boeren op Walcheren en Schouwen-

²⁴ *De Tegenwoordige Staat* uit 1753 noemt een aantal van 150 voor Walcheren.

²⁵ Zie voor de kadastrale kaarten www.watwaswaar.nl. Ook werden buitenhuizen afgebroken door de Fransen, omdat ze in het schootsveld lagen. De Bree, *Walcheren*, 74.

Gezicht op de stad Zierikzee vanuit de haven. Kopergravure van G.M. Probst, 1743. Zeeuws Archief, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Zelandia Illustrata, cat.nr. ZI-II-1898.

Duiveland lijkt te zijn verdrievoudigd in de Franse tijd. De boeren werden een grote economische macht. De lijst van 600 hoogstaangeslagenen in de verponding, personeel- en patentbelasting van 1811 bestond voor meer dan de helft uit boeren, terwijl zij in de achttiende eeuw niet voorkwamen in de toplaag van de belastingbetalers.²⁶

Na 1817 toen de landbouw in een crisis belandde, werden de eigendomsverhoudingen op het platteland weer anders, maar de stad en de stedeling in Zeeland kregen hun oude positie niet terug. Alleen Vlissingen deed het redelijk.²⁷ Omstreeks 1850 waren de boeren zeer welvend geworden. De grote boeren hadden luxe wagens, die voorheen waren voorbehouden aan de stedelijke elite. De boerinnen tooiden zich met prachtige gouden sieraden, terwijl zij in de achttiende eeuw genoeg hadden genomen met zilver. Er werd veel aandacht geschonken aan de inrichting van de boerenwoningen, een luxe die men zich voorheen niet kon permitteren.²⁸

26 AP, inv. nr. 635.

27 Brusse en Van den Broeke, *Provincie*, 26.

28 Voor de analyse van de materiële cultuur en verschuiving van het grondbezit tussen 1750 en 1850 zijn ongeveer 600 boedelbeschrijvingen uit Walcheren en Schouwen-Duiveland geanalyseerd.

Een economische ramp?

Als gevolg van de plotselinge economische neergang van de Zeeuwse steden zagen veel mensen hun broodwinning verdwijnen. De Middelburgers, de Vlissingers en de inwoners uit Zierikzee losten dit probleem op door te emigreren uit de stad en de provincie. Voor Zeeland als geheel was deze ontstedelijking minder rampzalig dan men vaak heeft gedacht. Sinds de zestiende eeuw was de landbouw een zeer belangrijke sector in de Zeeuwse economie, en deze ging het na 1750 zo goed doen dat het stedelijk verval kon worden gecompenseerd. Omdat Zeeland, een handelsgewest bij uitstek, was gezegend met een economisch sterk platteland, ging de Zeeuwse bevolking per saldo niet achteruit.